

İbn Haldun'un İktisadi Kalkınma Anlayışını İnşa Eden İktisadi Faktörler*

Arif ÖZAYDIN**
İbrahim ARSLAN***
İlyas BAYAR****

Öz

İslam Medeniyetinin öncü düşünürlerinden biri olan İbn Haldun, sosyal bilimler alanında yaptığı katkılarla yaşadığı coğrafyanın sınırlarını aşmış, çağının ötesine geçmiş ve evrensel bir karaktere sahip olmuştur. İbn Haldun, tarih, tarih felsefesi başta olmak üzere birçok disiplinin öncüsü olarak kabul edilmiştir. Bu bağlamda, İbn Haldun'un ekonomiye dair tespitleri ve görüşleri, günümüzde ana akım iktisatta yer alan birçok düşüncenin temelini oluşturmaktadır. İbn Haldun'un kalkınma anlayışını kurumsal yapılar ve iktisadi faktörler olmak üzere iki ana başlıkta incelemek mümkündür. Yapılan çalışmada İbn Haldun'un kalkınma anlayışını inşa eden iktisadi faktörler anlatılmaya çalışılmıştır. Emek, işbölümü, kamu harcamaları, düşük vergilendirme, nüfus politikası ve iklim yapısının iktisadi kalkınma üzerindeki etkisi İbn Haldun'un Mukaddime adlı eseri çerçevesinde sunulmaya çalışılmıştır. Söz konusu düşünceler, çağdaş kavramlar/bakış açısı ile değerlendirilmeye tabi tutulduğunda, günümüz iktisadi problemlere çözüm sağlama noktasında yeterli potansiyele sahip olduğu görülecektir.

Anahtar Kelimeler: İbn Haldun, Mukaddime, İktisat, Büyüme, Kalkınma.

* Araştırma Makalesi. **Makale Gönderim Tarihi:** 31.05.2021 **Makale Kabul Tarihi:** 28.06.2021

Bu çalışma Prof. Dr. İbrahim Arslan danışmanlığında 24.02.2021 tarihinde tamamlanan "İbn Haldun'un İktisadi Görüşleri Işığında İktisadi Kalkınma ve İslam Ülkelerinde Azgelişmişlik Sorunsalı" başlıklı doktora tezi esas alınarak hazırlanmıştır.

DOI: <https://doi.org/10.52886/ilak.945533>

** Prof. Dr., Gaziantep Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, İktisat Bölümü

Prof. Dr., Gaziantep University, Faculty of Economics and Administrative Sciences, Department of Economics ozsagir@gantep.edu.tr ORCID: 0000-0002-1011-0065

*** Prof. Dr., Gaziantep Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, İktisat Bölümü

Professor, Gaziantep University, Faculty of Economics and Administrative Sciences, Department of Economics arslan@gantep.edu.tr ORCID: 0000-0003-4638-2676

**** Öğr. Gör. Dr., Mardin Artuklu Üniversitesi, Ömerli Meslek Yüksekokulu

Lecturer, Mardin Artuklu University, Vocational Higher School of Omerli ilyasbayar@artuklu.edu.tr

ORCID: 0000-0003-1278-7309

The Economic Factors That Built Ibn Khaldun's Understanding of Economic Development

Abstract

One of the leading thinkers of Islamic Civilization, Ibn Khaldun, with his contributions in the field of social sciences, went beyond the borders of the geography he lived in, went beyond his age and had a universal character. Ibn Khaldun has been accepted as the pioneer of many disciplines, especially history and philosophy of history. In this context, Ibn Khaldun's determinations and views on economics form the basis of many ideas in mainstream economics today. It is possible to examine Ibn Khaldun's understanding of development under two main headings: institutional structures and economic factors. In the study, the economic factors that built Ibn Khaldun's understanding of development were tried to be explained. The effect of labor, division of labor, public expenditures, low taxation, population policy and climate structure on economic development has been tried to be presented within the framework of Ibn Khaldun's *The Muqaddimah*. When these ideas are evaluated with contemporary concepts/perspective, it will be seen that they have sufficient potential to provide solutions to today's economic problems.

Keywords: Ibn Khaldun, *The Muqaddimah*, Economic, Growth, Development.

Özet

Sosyal bilimlerin diğer alanlarında olduğu gibi iktisat bilimi de ağırlıklı olarak ele alındığı dönemin ideolojik yapısından ve egemen anlayışından soyutlanmadan sunulmamıştır. Bilimsel çalışmaların hem işlevselliğini hem de yararlılığını artırmak ise ancak birikimli ilerleme ile olanaklıdır. İktisadi Analiz Tarihi adlı eserinde J. Schumpeter, 5. ve 13. yüzyıllar arasındaki 500 yıllık dönemi Büyük Boşluk olarak nitelendirmiştir. Söz konusu dönemde iktisat alanında kayda değer bir çalışmanın yapılmadığını ileri sürmüştür. Fakat söz konusu dönemde İslam düşünürleri üretim, dağıtım, vergi, kamu harcamaları, piyasa, fiyatlandırma, büyüme vb. birçok ekonomik faktöre ilişkin çalışmalar yapmışlardır. Bu süreç, İbn Haldun'un *Mukaddime*'si ile mükemmel bir noktaya ulaşmıştır.

Birçok aydına göre İbn Haldun, sosyoloji, siyaset, kültür vb. sosyal bilimlerin birçok alanında otoritedir ve söz konusu alanlarda İbn Haldun, öncü ve kurucu olarak kabul edilmiştir. Bu anlayış ekonomi sahası içinde geçerli olmuştur. Batı dünyasında son iki yüzyılda tercüme faaliyetlerinin artmasıyla birlikte İbn Haldun üzerine birçok çalışma yapılmıştır. Ancak, İbn Haldun'un iktisat teorisi ve politikasına ilişkin görüşlerinin ana akım iktisatta yer almamasının bir eksiklik olduğuna dair egemen bir görüş vardır. Bu durum, aslında İslam toplumlarının da sahip oldukları derin anlayış ve analiz yeteneklerine yabancı kalmasına sebep olmaktadır. İslam düşünürleri arasında İbn Haldun'u farklı ve benzersiz kılan, İbn Haldun'un bilginin doğasına ilişkin düşünce dünyasının klasik anlayıştan farklı olmasıdır. Yani, İbn Haldun toplumsal değişim ve transformasyon sürecini ampirik ve akılcı bir temelde, neden-sonuç ilişkisi bağlamında ele almıştır. İbn Haldun'un

bilimsel bir anlayışla sunduğu bu çalışmalar, yöneticilerin politikalarına da yön vermiştir.

İbn Haldun'un Mukaddimesinin hemen hemen her faslında, ekonomik işleyişe (emek, ücret, mal ve sermaye gelişimi, üretim, kâr, kazanç, piyasa, fiyat, meta, zanaat, vergi vb.) ve doğrudan ekonomik doktrinlere ilişkin birçok vurgu yapılmıştır. Mukaddime'nin dördüncü bölümünde İbn Haldun, arz ve talep mekanizması arasındaki ilişkiden hareketle "Şehirlerde Fiyatların Oluşması Hakkında" başlıklı bölümde fiyatların nasıl oluştuğunu açıklayarak doğrudan ekonomik meseleleri ele almaktadır. İbn Haldun'un yaşadığı dönemde tarım toplumu ve emek yoğun üretim hâkim olmakla birlikte İbn Haldun, devlet ve uluslararası ticaret (o dönemde şehirlerarası) unsurlarını ekonomiye dahil etmiştir.

İbn Haldun, kamu hizmetini yerine getiren memurların aldıkları ücretlerin ekonomi üzerinde yarattığı etkilere yoğunlaşarak çağdaş satın alma teorisine öncülük etmiştir. İbn Haldun, vergi oranının/miktarının artırılarak vergi gelirlerinin artırılamayacağını; vergi oranı/miktarı artışlarının, ikame etkisi ve vergi sömürüsü nedeniyle ekonomik daralmaya neden olacağını yüzyıllar önce dile getirmiştir. Bu anlayışla, İbn Haldun'a göre ekonomik büyüme ve kalkınmanın sağlanmasında düşük vergi oranı/miktarı çok önemli ve kilit bir unsurdur. İbn Haldun, Malthus'tan farklı bir yaklaşımla nüfus artışının (işgücü) ekonomik büyüme ve kalkınmayı sağlayacağını belirtmiştir. İbn Haldun, şehirlerde ve bölgelerdeki zenginliğin farklı oluşunu nüfus üzerinden açıklar. Bu yaklaşımını da, bedevilik-hadarilik yaşam biçimi üzerinden izah eder. Bedevi yaşam tarzında tüketim, zorunlu ihtiyaçlar üzerine kurulu iken hadari toplumlarda ise bireylerin istek ve ihtiyaçlar artar, çoğalır, karmaşıklaşır ve lüks mallara olan talep artar. Refah düzeylerini arttırmak isteyen insanlar şehirlere göç eder. Böylelikle o yerlerde nüfus kalabalıklaşır, üretken emek ve işbölümü ile birlikte üretim fazlası ortaya çıkar. İşgücü arzının artışı sayesinde üretim artar, bu durum insanların servetlerinden birikim meydana getirerek servet kazanılmasına olanak sağlar, refah yükselir. Piyasa canlılığı sayesinde aynı zamanda vergi hasılatı da artar, devletin kuvveti artar, yeni şehir ve kaleler inşa edilir. Üretken emeğin ve yenilikçi bir ulusal yapının büyüme ve kalkınmayı sağladığı günümüzde de açıkça görülmektedir. İbn Haldun, iklimin hem bireysel davranış/yapı hem de ekonomik faaliyetler üzerindeki etkisini Montesquieu'den çok daha önceleri ifade etmiştir. Bu hususla birlikte İklimin ekonomik kalkınma üzerindeki etkisinin sınırlı olduğunu, şehirlerde yaşayanların sahip olduğu fikir ve tecrübelerin; şehrin yenilikçi yapısının ve medeniyet seviyesinin kalkınma üzerinde daha belirleyici olduğunu ifade etmiştir.

İbn Haldun'un kalkınma anlayışı, ekonomik faktörlerin yanı sıra kurumsal faktörleri de içeren bir anlayışa dayanır ve bu anlayış çok disiplindir. İbn Haldun'a göre kalkınmayı; adalet, mülkiyet hakları, yönetim tarzı, siyasi istikrar, ekonomik özgürlükler vb. gibi unsurlar belirler. A. Smith'ten yüzyıllar önce İbn Haldun, işbölümü sayesinde üretimin ve verimliliğin artacağını vurgulamıştır. Ayrıca, İbn

Haldun; işbölümünün, toplumsal dayanışmaya ve uluslararası ticarete katkı sağladığını belirtir, bunları da üretken emeğin şekillendirdiğini açıkça belirtmiştir. İbn Haldun, kamu harcamalarında artışın refah üzerindeki belirleyici etkisini yüzyıllar önce ifade etmiştir. Günümüz ifadesiyle, devletin kamu harcamalarını karşılamak için topladığı vergilerin devlet tarafından iddihar edilmemesini tüketim ve yatırım kanallarına aktarılmasını ve böylelikle piyasaların canlandırılabilceğini dile getirmiştir.

İnsanların refah düzeyinin nasıl artırılacağı sorusuna cevap vermek ekonomi biliminin nihai amaçlarındandır. Bu anlayışla, bir iktisat klasiği olarak Mukaddime'nin çağları aşan bir yapıya sahip olduğu ve İbn Haldun'un iktisadi kalkınmaya ilişkin görüşlerinin günümüzde de geçerli olduğu açık bir biçimde savunulabilir. İbn Haldun'un ekonomik anlayışı insan merkezlidir. Bu çerçevede önemi son yüzyılda yeni anlaşıldığı halde İbn Haldun, ekonomik büyüme ve gelişmeyi sadece ekonomik faktörlere indirgememiştir. İbn Haldun başta olmak üzere İslam düşünürlerinin katkılarının İktisadi düşünce tarihinde göz ardı edilerek aktarılma çabası iktisat düşünce sistematığının anlaşılmasına katkı sağlamayacaktır.

Summary

As in other fields of social sciences, economics was not presented without abstracting from the ideological structure and dominant understanding of the period in which it was mostly dealt with. Increasing the functionality and usefulness of scientific studies is only possible through cumulative progress. Joseph Schumpeter in his work titled "History of Economic Analysis", he described the 500-year period between the 5th and 13th centuries as the Great Gap and claimed that there was no significant study in the field of economics in that period. However, in the mentioned period, most of the Islamic scholars were concerned with production, distribution, tax, public expenditures, market, pricing, growth, etc. has worked on many factors. This process came to an perfect with Ibn Khaldun's The Muqaddimah.

According to many intellectuals Ibn Khaldun is sociology, politics, culture etc. seen as an authority, pioneer and founder in many fields of social sciences. This is also validity for economics. With the increase in translation activities in the last two centuries, many studies have been done on Ibn Khaldun in studies in the West. But, there is a dominant opinion that it is a shortcoming that Ibn Khaldun's views on economic theory and policy, in today's terms, are still not included in mainstream economics. This issue, in fact, causes the Islamic societies to remain autonomously alien to their deep understanding and analysis abilities. What makes Ibn Khaldun different and unique from Islamic thinkers is that his world of thought about the nature of knowledge is different from the classical understanding. That is, it deals with the process of social change and transformation on an empirical and

---

rationalist basis, in the context of cause-effect relationship. The studies presented by Ibn Khaldun with a scientific understanding also direct the policies of administrators.

In almost every chapter of the Muqaddimah, there are many articles related to economic functioning (labor, wages, goods and capital development, production, profit, earnings, market, price, commodity, craft, tax, etc.) and direct economic doctrines. In the fourth chapter in The Muqaddimah's, Ibn Khaldun deals directly with economic issues by explaining how prices are formed in the section titled "Prices in Towns", based on the relationship between supply and demand mechanism. During the period of Ibn Khaldun, agricultural society and labor-intensive production were dominant. As a matter of fact, Ibn Khaldun included the state and international trade (intercity at that time) elements into the economy.

He pioneered the contemporary purchasing theory by detailing this approach on the wages of civil servants performing public service. Ibn Khaldun stated that tax revenue cannot be increased by increasing the tax rate/amount; he even stated centuries ago that the tax increase would cause economic contraction due to the substitution effect and tax exploitation. With this understanding, according to Ibn Khaldun, low tax rate/amount is a very important and key factor in ensuring economic growth and development. Ibn Khaldun, with a different approach from Malthus, stated that population growth (labor force) would provide economic growth and development. Ibn Khaldun explains the diversity of wealth in cities and regions over population. He explains this approach through the life style of Bedouinism and Sedentary culture. While consumption in the Bedouin lifestyle is based on obligatory needs, in sedentary societies the wants and needs of individuals increase, multiply, become more complex, and the demand for luxury goods increases. People who want to increase their welfare level migrate to cities. Thus, the population becomes crowded in those places, and a surplus of production emerges with productive labor and division of labor. Thanks to the increase in labor supply, production increases, this situation allows people to gain wealth by creating savings from their wealth, welfare increases. Thanks to the market of boom, tax revenues also increase, the power of the state increases, new cities and castles are built. It is clearly seen today that productive labor and an innovative national structure ensure growth and development. Ibn Khaldun expressed the effect of climate on both individual behavior/structure and economic activities long before Montesquieu. In addition to this, the effect of climate on economic development is limited, the ideas and experiences of the people living in the cities; stated that the innovative structure of the city and the level of civilization are more decisive on development.

Ibn Khaldun's approach of development is multidisciplinary and he has an understanding that includes institutional factors as well as economic factors. According to Ibn Khaldun, development consists of justice, property rights, management style, political stability, economic freedoms etc.. Ibn Khaldun

emphasized that production and productivity would increase thanks to the division of labor centuries before A. Smith. He clearly stated that the division of labor shapes social solidarity and international trade, as well as its contribution to productive labor. Ibn Khaldun expressed the decisive effect of the increase in public expenditures on welfare centuries ago. In today's terminology he explained that the taxes collected by the dynasty/state to meet public expenditures are not accumulated by the state, but converted into consumption and investment, and that the market can be revived in this way.

Answering the question of how to increase the welfare level of people is one of the ultimate goals of economics. In this context, it can be clearly claimed that the *Muqaddimah*, as an economics classic, has a structure that goes beyond the ages and that Ibn Khaldun's views on economic development are still valid today. Ibn Khaldun tried to establish a human-centered understanding of economics. Within the framework of this understanding, it has not work downed economic growth and development to only economic factors, although its importance has only recently been understood in the last century. In the history of economic thought, it is obvious that it will be incomplete to build a systematic of economic thought by ignoring the contributions of Islamic thinkers, especially Ibn Khaldun.

Giriş

İktisat, sosyal bilimlerin diğer alanlarında olduğu gibi çoğunlukla ele alındığı dönemin ideolojik yapısından ve egemen anlayışından soyutlanmadan sunulmamıştır.¹ Bilimsel çalışmaların işlevselliğinin ve yararlılığının artması ise ancak birikimli ilerleme sayesinde olanaklıdır. Joseph Schumpeter; "İktisadi Analizin Tarihi" adlı eserinde, 5. yy. ile 13. yy. arasındaki 500 yıllık dönemi Büyük Boşluk (Great Gap) olarak nitelendirmiş ve söz konusu dönemde ekonomi alanında kayda değer bir çalışmanın olmadığını ileri sürmüştür.² Hâlbuki söz konusu dönemde İslam âlimlerinin birçoğunun üretim, dağıtım, vergi, kamu harcamaları, piyasa, fiyatlandırma, büyüme vb. birçok unsura dönük çalışmaları olmuştur. Bu süreç, İbn Haldun'un *Mukaddime* adlı eseri ile kemale ermiştir.

A. J. Toynbee, İbn Haldun'u "Herhangi bir zamanda, herhangi bir ülkede, herhangi bir zihin tarafından yaratılmış en büyük bir tarih felsefesinin sahibi" olarak tarif etmiştir.³ Toynbee ile birlikte birçok fikir insanı, İbn Haldun'u; sosyoloji, siyaset, kültür vd. sosyal bilimlerin birçok alanında otorite, öncü ve kurucu olarak görmüştür. Söz konusu durum iktisat için de geçerlidir. İbn Haldun'un ağırlıkta olduğu ancak diğer İslam âlimlerinin de ekonomiye katkılarının sunulduğu ilk çalışmalardan biri, Batılı bir iktisatçı olan Joseph J. Spengler (1964) tarafından

¹ Joan Robinson, *Economic Philosophy* (London: Penguin Books, 1970), 1.

² Joseph A. Schumpeter, *History of Economic Analysis* (Taylor & Francis e-Library, 2006), 70.

³ Arnold J. Toynbee, *A Study of History* (New York: Oxford University Press, 1955), 3/322; Ahmet Arslan, *İbni Haldun* (İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2019), 4.

yapılmıştır.⁴ Spengler, İbn Haldun başta olmak üzere “Müslümanların ekonomik bilgisinin gerçek durumu öğrenilmek istenirse bu bilgi ve deneyime erişimi olanların çalışmalarına dönülmelidir” şeklinde bir tespit yapmıştır.⁵

Son iki yüzyılda çeviri faaliyetlerinin artması ile birlikte Batı’daki çalışmalarda, İbn Haldun üzerine birçok araştırma yapılmıştır. Ancak, İbn Haldun’un günümüz ifadesiyle iktisat teorisine ve politikasına dair görüşlerinin halen ana akım iktisatta yer almamasının eksiklik olduğu kanaati egemendir. Bu husus, esasında İslam toplumlarının sahip oldukları derin anlayış ve analiz kabiliyetlerine de otonom olarak yabancı kalınmasına neden olmaktadır.

İbn Haldun’un kalkınma anlayışı, sistematik ve çok disiplinli bir anlayışa dayanmaktadır. İbn Haldun’un emek, bölüşüm, iş bölümü, arz, talep ve fiyatların oluşumu hususundaki katkılarının yanı sıra kamu harcamaları ve vergilendirme politikasına dair tespitleri de dikkate değerdir. Ayrıca, söz konusu çalışmalar değer atfetmekten ziyade olgusal tespitlere dayanmaktadır. İbn Haldun’un iktisadi anlayışı bütüncül bir perspektife sahiptir; bu anlayış toplumların yapısını, devletlerin yönetim kabiliyetini, uluslararası ticaret yapısını da kapsayan bir niteliğe sahiptir.

Yapılan bu çalışmada İbn Haldun’un kalkınmaya ait görüşleri, katkıları ve tespitleri ele alınmaya çalışılmıştır. Bu anlayışla, ilk olarak İbn Haldun’un yaşamı, Mukaddime adlı eserinin oluşum süreci ele alınmıştır. Daha sonra Mukaddime’nin bir iktisat klasığı olup olmadığı analiz edilmiştir. İbn Haldun’un iktisadi kalkınma anlayışının hem iktisadi faktörler hem de kurumsal yapılar olmak üzere iki temel ayağı vardır. Bu çalışmada; İbn Haldun’un kalkınma felsefesinin iktisadi unsurları, nüfus ve iklim ile bağıntılı bir şekilde sunulmaya gayret edilmiştir.

1. İbn Haldun ve Mukaddime

Orta Çağ Müslüman düşüncesinin en büyük temsilcilerinden biri olan İbn Haldun, 1332’de Tunus’ta doğmuş ve 1406’da Mısır’da vefat etmiştir. İslam düşünürünün tam adı Abdurrahman Ebu Zeyd Veliyuddin İbn Haldun Maliki, Hadrami olup İbn Haldun şöhretini ifade etmektedir.⁶ İbn Haldun, tarih ve tarih felsefesi başta olmak üzere kültür tarihi, siyaset, sosyoloji, eğitim ve iktisat dallarının öncüsü olarak kabul edilmektedir.⁷ İbn Haldun, 74 senelik ömrünü Tunus, Cezayir, Fas, Endülüs, Mısır olmak üzere farklı devletlerde geçirmiş, hayatı boyunca ilimle uğraşmış, hanedanlıkların en üst seviyelerinde idari ve siyasi

⁴ Vural Fuat Savaş, *İktisatın Tarihi* (Ankara: Siyasal Yayınevi, 2007), 131.

⁵ Joseph J. Spengler, “Economic Thought of Islam: Ibn Khaldun”, *Comparative Studies in Society and History*, 6/3 (Apr. 1964), 304.

⁶ Süleyman Uludağ, *İbn Haldun’un Toplum ve Devlet Kuramı* (Ankara: Harf Eğitim Yayınları, 2015), 7-35.

⁷ Ümit Hassan, *İbn Haldun’un Metodu ve Siyaset Teorisi* (İstanbul: Toplumsal Dönüşüm Yayınları, 1998), 19; İbrahim Erol Kozak, *İbn Haldun’a Göre İnsan-Toplum-İktisat*, (İstanbul: Pınar Yayınları, 1999), 7; Ahmet Tabakoğlu, *İslâm İktisadı’na Giriş* (İstanbul: Dergâh Yayınları, 2016), 73.

faaliyetlerde bulunmuş, kadılık ve müderrislik yapmıştır. Söz konusu dönemin en ilginç olaylarından birisi İbn Haldun'un Şam'da Timur ile görüşmesi olmuştur. İbn Haldun'un evrensel tarihi anlattığı ve İbretler Kitabı anlamına gelen Kitab'ül-İber, (Kitâbu'l-İber ve Dîvânu'l-Mübtedai ve'l-Haber fi Eyyami'l-Arab ve'l-Acem ve'l-Berber ve men Âsârahum min Zevî's-Sultâni'l-Ekber) 3 kitap (7 cilt) şeklinde yazmıştır. Beş aylık zaman zarfına sığan ve 1377 yılında yazılan Mukaddime, İbn Haldun'un 8 yıllık çalışmasının ürünü olan Kitab'ül-İber'in giriş kısmı (orijinal Mukaddime) ve birinci kitaptan (3 cilt) oluşmuştur.⁸

İbn Haldun'un özgün ve orijinal kılan fikirlerinin yanı sıra, İbn Haldun'un önemini anlamanın yolu, İslam tarihinin geçirdiği evreleri incelemekten geçmektedir. İslam düşünce dünyası, sahip olduğu açık medeniyet anlayışıyla diğer uygarlıklarla etkileşime geçmiştir. İslam dünyasının ilk ilimler akademisi olarak kabul edilen Beytü'l Hikme, bu çabalardan ilkidir. Abbasi Halifesi Me'mun'un girişimleri ile kurulan bu akademiyle amaçlanan, Yunan bilim ve felsefesi başta olmak üzere diğer uygarlıkların eserlerinin çeviri yoluyla İslam dünyasına kazandırılmasıdır.⁹ İslam medeniyetinin Altın Çağ'ı olarak nitelendirilen ve 13. yy.'nin ikinci yarısına kadar etkisi devam eden bu dönem, daha sonra yerini çözüme ve çöküş safhasına bırakmıştır. Hem İslam dünyasının iç çekişmeleri hem de Moğollar'ın saldırgan tutumları çöküş sürecini derinleştirmiştir. Özellikle de Moğollar'ın 1258'de Bağdat'ı işgal etmesi ve Abbasi Halifeliğine son vermesi kırılma dönemlerinden birisi olmuştur. İlim dünyasının büyük bir darbeye uğraması da bu dönemde olmuştur. Bağdat başta olmak üzere, şehirlerde mevcut olan câmiler ve kütüphaneler tahrip edilip yıkılmıştır. Yakılamayıp Dicle Nehri'ne atılmış kitaplar nedeniyle nehrin günlerce mürekkep akıttığı rivayet edilmektedir.¹⁰ Mukaddime'nin ortaya çıkışı bu olaydan 120 sene sonraya denk gelse de bu döneme kadar gerek iç çatışmalar gerekse de dış saldırılar devam etmiştir. İslam hanedanlıkları arasındaki iç çatışmalarla birlikte İspanya da Müslümanların yarımadaadaki varlıklarını yok etmek istemektedir. İslam dünyası sadece yönetim anlamında değil bilimsel, kültürel ve iktisadi sahada da krizler ile karşı karşıya kalmıştır. Böylesi bir dönemde İbn Haldun, önemli bir düşünür olarak ortaya çıkmıştır.¹¹

İbn Haldun'u, İslam düşünürlerinden farklı ve özgün kılan husus, bilginin doğasına dair düşünce dünyasının klasik anlayıştan farklı oluşudur. Yani, toplumsal değişim ve dönüşüm sürecini görgül ve rasyonalist bir temelde neden-sonuç ilişkisi bağlamında ele almasıdır. Bu bağlamda, İbn Haldun'un ifadeleri

⁸ Ümit Hassan, "İbn Haldun Mukaddime'si Metninin Yaygınlık Kazanması Üzerine Notlar", *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi* 28/3 (1973), 111-126.

⁹ Gazi Erdem, "İslam Kültür Tarihinin İlk İlimler Akademisi: Beytü'l-Hikme", *Dini Araştırmalar Dergisi* 16/42 (2013), 57-77; Mahmut Kaya, "Beytü'l Hikme," *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1998), 6/88-90.

¹⁰ Abdulkadir Yuvalı, "Hülâgü", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1998), 18/473-75.

¹¹ Louis Baeck, *The Mediterranean Tradition In Economic Thought* (London: Routledge, 1994), 112-13.

esrarlı, esoterik ve hermeneutik bir tarzda değildir. Söz konusu ifadeler, eleştirel ve gerçekçi olup, olması gerekeni izah etme çabası taşımaktadır.¹² İbni Haldun'u Müslim ya da gayrimüslüm seleflerinden farklı kılan husus, ekonomi dahil sosyal/siyasal olayları sadece ahlâk/etik bağlamında ele almamasıdır. İbn Haldun tarafından bilimsel bir anlayışla sunulan çalışmalar, esasında idareci ve yöneticilerin politikalarına da yön vermektedir.¹³ İktisadi meseleler noktasında da İbn Haldun hem İslam geleneğinden hem de Batı dünyasından farklı bir metod izlemiştir. İslam geleneğinin yanı sıra Batı dünyasında da ekonomik araştırmalar son yüzyıla kadar normatif bir yapıda ele alınmıştır. Bir malın üretilmesi için harcanan emeğin üzerinde bir malı satmanın caiz olup olmaması, bu durumun ahlâki bağlamı, faizin iktisadi faaliyetlerdeki yeri ve Hz. Mesih'in buyruklarına uygunluğu türünden sorular iktisadi araştırmaların çerçevesini oluşturmuştur. İbn Haldun, 400 yıl öncesinden ekonominin de belli sabit yasalarla ele alınmasını döngüsel bir tasvir üzerinden anlatı çabasına girmiştir.¹⁴

2. İktisadi Düşünce Tarihi ve Bir İktisat Klasiği Olarak Mukaddime

İktisadi düşünce tarihinde hipotezlerin, teorilerin ve kanunların inşa edilme sürecinin Merkantilist düşünce akımı ile başladığı kabul edilir. Fizyokrat ekol ile devam eden bu süreç Klasik, Keynesyen, Neo Klasik Sentez, Monetarizm gibi iktisadi akımlar ile devam etmiştir. 1970'lerden sonra Yeni Klasik, Yeni Keynesyen, Post Keynesyen, Reel Konjonktür, Arz Yanlı İktisat, Anayasal İktisat vd. yeni düşünce akımları iktisadi düşünce tarihinde yerlerini almıştır. İktisadi düşünce akımlarını farklı kılan ve onları birbirinden ayıran hususlardan bazıları aşağıda sıralanmıştır:

- Üretilen bir malın değerinin belirlenmesinde alınacak ölçütün ne olduğu,
- Fiyat ve ücretlerin elastik ya da inelastik olma durumu,
- Bekleyişlerin iktisat politikalarındaki rolü,
- Paranın iktisadi faaliyetler üzerindeki etkisi,
- Bir üretim faktörü olarak sermayenin mülkiyet durumu (özel mülkiyet-kamu mülkiyet çatışması),
- Devletin ekonomiye müdahalesinin gereksizliği/gerekliliği ve gerekli ise derecesi,

¹² Ahmet Arslan, *Bir Ömür Düşünmek*, ed. Devrim Özkan ve Buğra Kalkan (İstanbul: Eksi Yayınları, 2019), 290-92.

¹³ Abdalla M. Battah, *Ibn Khaldun's Principles of Political Economy: Rudiments of a New Science* (Doktora Tezi, The American Univesity, 1998), 113.

¹⁴ Satı El Husri, *İbn Haldun Üzerine Araştırmalar*, trc. Süleyman Uludağ (İstanbul, Dergâh Yayınları, 2001), 398.

- İktisat politikasının amaçları olarak kabul edilen fiyat istikrarı (enflasyon ile mücadele), istihdam ve refah artışı, gelir dağılımı eşitliğinin sağlanması için hangi politika araçlarının kullanılacağı,

- İktisadi büyüme ve kalkınmanın sağlanmasını sağlayacak iktisadi ve kurumsal değişkenlerin neler olduğu üzerinedir.

Yukarıda belirtilen faktörler, düşünce akımlarının farklı oluşlarının nedenlerinden sadece bir kısmını ifade etmektedir. Burada vurgulanması gereken esas nokta, İslam bilginlerinin fen, felsefe ve sosyal bilimler sahasında ve özellikle de 8-13. yy. arasındaki parlak dönemde ortaya koydukları icat ve keşiflerin göz ardı edildiği gerçeğidir.¹⁵ Hâlbuki İslam bilginlerinin yaptıkları çalışmaların bilim tarihinde yer alması, bilimin kapsamının ve bilimsel kaynakların zenginleşmesine olanak sağlayacağı hakikati göz ardı edilmemelidir. Chapra'ya göre bu durumun nedeni bilim tarihi perspektifinden okunmalıdır. 19. yy.'e kadar insanlığın refah seviyesini artıran etmenler salt iktisadi değişkenler üzerinden ele alınmamıştır. İktisadi değişkenlerin yanı sıra demografik, kültürel, siyasal, hukuki ve toplumsal faktörler de etkileyici unsurlar olarak görülmüştür. Fakat iktisat metodolojisinde son iki yüzyılda yaşanan ayrışmayla iktisatın, fen bilimlerine benzetilerek anlatılma çabasına girildiğine şahit olunmaktadır.¹⁶ Bu hususla birlikte, son iki yüzyılda (19. yy.-20. yy) Batı dünyasında İslami eserler noktasında çeviri faaliyetleri arttığı halde, İslam bilginlerine hak edilen seviyede atıf yapılmadığı da bir gerçektir.

İbn Haldun, Mukaddime'de doğrudan ekonomi veya iktisat kavramlarını kullanmamıştır. Yalnızca, Mukaddime'de doğrudan aktardığı bir mektupta (Tahir b. Hüseyin) iktisat terimi iki yerde kullanılmıştır. Bu kavramlar da ölçülü olma anlamındadır.¹⁷ Bununla birlikte Mukaddime'de neredeyse her bölümde ekonomik işleyişe (kesb, me'aş, mal ve sermaye terakümü, istihsal (üretim), kâr, kazanç, pazar, fiyat, a'mal-sanai', vergi vb.) ve doğrudan ekonomik öğretilere ilişkin birçok ifade geçmektedir. İbn Haldun, dördüncü bölümde, arz ve talep mekanizması ilişkisinden hareketle, fiyatların nasıl oluştuğunu "Şehirlerde Fiyatların Oluşması Hakkında" başlıklı kısımda izah ederek doğrudan iktisadi konulara eğilmektedir.

İbn Haldun'un "Bilmek gerekir ki, toplumların (nesillerin) ahvalinde görülen farklılık, sadece onların geçim yollarının farklı oluşundan ileri gelmektedir"¹⁸ görüşü toplumsal hadiselerin, devletin gelişmişlik düzeyinin ve üst kurumların yapısının ekonomik güç tarafından belirlendiğini göstermektedir. Ayrıca, İbn Haldun'un bir devletin yok oluş sürecini, siyasal ve özellikle de ekonomi boyutuyla ele alması, Mukaddime'de ekonominin önemini göstermesi açısından dikkate

¹⁵ Fuat Sezgin, *Bilim Tarihi Sohbetleri*, söyleşi. Sefer Turan (İstanbul: Timaş Yayınları, 2010); Fuat Sezgin, *İslam'da Bilim ve Teknik* (İstanbul: İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayınları, 2008).

¹⁶ M. Umer Chapra, *İktisadın Geleceği İslami Bir Bakış*, trc. Melih Turan (İstanbul: İktisat Yayıncılık, 2019), 144.

¹⁷ Kamuran Gökdağ, *İbn Haldun'un Toplum ve Siyaset Teorisinde Asabiyyet* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2017), 134.

¹⁸ Abdurrahman İbn Haldun, *Mukaddime*, trc. Süleyman Uludağ (İstanbul: Dergah Yayınları, 2018), 323.

değerdir. Bu durum, Mukaddime’de şu şekilde yer almaktadır: “Bil ki, hükümdarlık (devlet) olmazsa olmaz iki temel üzerine kuruludur. Birincisi, asker (ordu) olarak ifade edilen güç, kuvvet ve asabiyettir. İkincisi ise askeri ayakta tutan ve devletin ihtiyaçlarını gideren mal ve paradır. İşte devlette görülecek bozulma bu iki temelden başlar.”¹⁹

Özel,²⁰ Mukaddime’nin “sosyoloji klasiği” sıfatı ile birlikte “iktisat klasiği” olarak nitelendirilebileceğini Gift ve Krislov’un (1991) çalışması üzerinden dile getirir. Gift ve Krislov (1991), Adam Smith’in “Ulusların Zenginliği” adlı eserinin bir iktisat klasiği olup olmadığını, geliştirdikleri altı kriter üzerinden değerlendirmişlerdir. Bu kriterler sıralandıktan sonra Mukaddime adlı yapının klasik bir iktisat eseri olduğu noktasında değerlendirme yapılmaya çalışılacaktır.²¹

1. Eser/çalışma, disiplinin metodolojisini geliştirerek yeni anlayışlar sunmalıdır. Richard Cantillon, David Hume, Thomas Malthus, William Petty, Francois Quesnay, James Steuart ve A.R.J. Turgot, iktisadi düşünce tarihinde önemli katkılar sağlamalarına rağmen “Ulusların Zenginliği” eserinde üretilen hipotezler ve ekonomi politikaları 18. yüzyılda daha büyük katkılar sağlamıştır. Adam Smith’in çalışmaları Marksist, neoklasik ve Avusturya akımının ortak atası hükmünde olup John R. Commons, WC Mitchell, Thorstein gibi Kurumcu İktisatçıları da etkilemiştir.

2. Eser, sentez ya da antitez biçiminde oluşturulmuş olsa bile daha önceki anlayışları içermelidir. Smith, iktisadi düşünce tarihinde önceleri ele alınan sorunları tartışmakta ve bu sorgulamaları derinleştirmektedir. Smith’in çalışmaları skolastik, merkantilist ve fizyokratların çalışmalarını da inceleyen bir yapıya sahiptir.

3. Eser/kitap, iktisatçı olmayanlara da ekonomiye ilişkin konuları anlatacak bir kaynak materyal özelliğine sahip olmalıdır.

4. Eser/kitap, hem iktisatçılar hem de diğer araştırmacılar için metodoloji, felsefe ve siyaset alanlarında bir kaynak olarak kullanılabilme olanağı sağlamalıdır.

5. Eser, ekonomi dışındaki araştırma gündemlerini etkilemelidir.

6. Eser, yeniden okunmaya ilham vermeli, kültürler-arası ve zaman-üstü olmalıdır. Ulusların Zenginliği, yayınlanmasından iki asır sonra birçok ülkeden hem iktisatçılar hem de diğer araştırmacılar tarafından geniş bir biçimde okunmakta, tartışılmakta ve söz konusu fikirler çeşitli ideolojilerde

¹⁹ Abdurrahman İbn Haldun, *Mukaddime*, trc. Halil Kendir (İstanbul: Marmara Kültür Yayınları, 2019), 1/444.

²⁰ Mustafa Özel, “Bir İktisat Klasiği Olarak İbn Haldun’un Mukaddime’si”, *Dîvân İlmi Araştırmalar* 2/21 (2006), 1-8.

²¹ Richard E. Gift-Joseph Krislov, “Are There Classics in Economics”, *The Journal of Economic Education* 22/1 (1991), 27-32.

kullanılmaktadır. Ayrıca dünya üzerinde birçok dile çevrilmiştir ve bu çalışma iktisat alanındaki çağdaş ders kitaplarında yaygın bir şekilde alıntılanmaktadır.

İbn Haldun'un, iş bölümü, emek-değer teorisi, arz ve talep mekanizması, kamu harcamaları, vergiler, nüfus ve iklimin ekonomik gelişme üzerindeki etkisini yüzyıllar evvelinden önce sistematik bir biçimde dile getirmesi dikkate değerdir. Ayrıca, bir toplumun iktisadi durumunun diğer bütün alanları belirlediğini ifade etmesi de önemlidir. Bu katkılar, Mukaddime'nin disiplinin metodolojisini geliştirerek yeni anlayışlar sunduğunu göstermektedir. Mukaddime, daha önceki anlayışları da barındıran bir yapıdadır. İbn Haldun'un öğretilerinin kaynağı bu konuda ipuçları vermektedir. İbn Haldun'un öğretilerinde hem Yunan filozoflarının hem de İslam düşünce geleneğinin etkili olduğu dile getirilmektedir.²² İlk Çağ Yunan filozoflarının ekonomiye dair görüşleri sınırlı bir çerçevede olsa da İbn Haldun'un ekonomi anlayışı ise Platon ya da Aristoteles'ten farklı olarak büyüme ekonomisi üzerinedir. Yunan ekonomi anlayışı; istekler, arzular, takas, para ve ev ekonomisi gibi konularda yoğunlaşırken İbn Haldun başta olmak üzere Müslüman ilim adamları, fiyatlandırma mekanizması, üretim ve bölüşüm, kamu maliyesi, büyüme vb. konularda yoğunlaşmışlardır.²³ İbn Haldun'dan önce yaşayan İslam düşünürlerinden her birisi siyasete, yönetime, ekonomiye, devlet mekanizmasının işleyişine vurgu yapmışlardır. Ebu Yusuf (ö. 798), Gazali (ö. 1111), Maverdi (ö. 1058), İbn Teymiyye (ö. 1328) bunlardan bazılarıdır. Fakat İbn Haldun, farklı bir biçimde kalkınma odaklı bir ekonomik anlayış üzerinde yoğunlaşmış, ekonomiye devlet ve uluslararası ticaret unsurlarını ekleyerek ekonomiyi genişletme çabasına girmiştir. Bu bağlamda, Chapra, İslam âlimlerinin iktisada katkılarının tedrici olduğunu ancak İbn Haldun'un Mukaddime'sinin yaptığı katkılarının mükemmelleştiği nokta olduğunu ifade etmiştir.²⁴

İbn Haldun, arz ve talep kanunu çerçevesinde piyasada fiyatların oluştuğunu ifade eder. İbn Haldun, talebin artması ya da azalmasına göre fiyatlarda meydana gelen değişiklikleri sadece iktisadi çerçevede ele almamış, yarattığı sosyal sonuçları da dikkate sunmuştur.²⁵ Bedevi ve hadari umranın farklı oluşunun tüketim, üretim ve siyasi yapı üzerinden sosyolojik çerçevede sunulması; emek, arz, talep, fiyat, işbölümü, uluslararası ticaret gibi iktisadın temel konularının toplumsal hayat üzerindeki yansımalar üzerinden dile getirilmesi; artan kamu harcamaları ve vergiler ile devletin ekonomiye müdahalesinin uygarlığın çöküşüne neden olacağı tezinin bütüncül bir perspektifle sunulması eserin iktisatçı olmayanlar için de anlaşılmasını kolaylaştırmaktadır.

²² Muhsin Mahdi, *Ibn Khaldun's Philosophy of History: A Study in the Philosophic Foundation of the Science of Culture* (London: Routledge, 2017).

²³ Abdul Azim Islahi, *History of Islamic Economic Thought. Contributions of Muslim Scholars to Economic Thought and Analysis* (United Kingdom: Edward Elgar Publishing, 2005), 75-76.

²⁴ Chapra, *İslam İktisadının Geleceği İslami Bakış*, 144.

²⁵ el-Husri, *İbn Haldun Üzerine Araştırmalar*, 399.

Mukaddime, dört, beş ve altıncı kriterler açısından değerlendirildiğinde eserin bir iktisat klasığı olduğu açık bir biçimde ortaya çıkmaktadır. İbn Haldun'un tarihi haberlerin aktarılma biçimini ve metodunu eleştirerek ilmi umranı kurma çabasına girmesi, tarihi olayları egemen olan normatif görüşlerden bağımsız bir şekilde ele alması onun tarih ve tarih felsefesine; toplumların ilerleme ve gelişimlerini bedevi ve hadari umran üzerinden açıklaması onun kültür tarihi ve sosyolojiye; asabiyet kavramı üzerinden devletlerin kuruluş ve yıkılış sürecini dile getirmesi onun siyaset bilimi ve genel olarak da sosyal teoriye katkılarını göstermektedir. Farklı alanlarda yapılan söz konusu çalışmalar, Mukaddime'nin farklı alanlarda kaynak materyal olarak kullanılabileceğini göstermektedir. Mukaddime, bu yönüyle ekonomi dışında da araştırma gündemlerini etkilemeyi başarmıştır. Mukaddime, yukarıda ifade edilen disiplinlerin yanında din, eğitim metodları, fen bilimleri vd. birçok ilimleri kapsayan bir eserdir. 14. yüzyılda yazılmış bir eserin onlarca dile çevrilmesi, çeviri faaliyetleri neticesinde özellikle son iki yüzyılda özellikle de sosyal bilimler literatüründe binlerce çalışmaya sahne olması ve farklı ideolojilerce atıf yapılması, eserin hem kültürler-arası hem de zaman-üstü olduğunu olduğunu ve yeniden okunulduğunu bir göstergesidir.

3. İbn Haldun'un Mukaddime'sinde Ekonomik Kalkınmanın Unsurları: İktisadi Faktörler, Nüfus Politikası ve İklimin Etkileri

İktisadi kalkınma, iktisadi büyümeyi içine alacak bir biçimde bir ülkenin ekonomik, sosyal, siyasal, kültürel açıdan gelişmesidir. Bu anlayışla, iktisadi kalkınma insanların yaşam ve yeteneklerinin kalitesini artırma sürecidir. İktisadi kalkınma hem niceliksel hem de niteliksel anlamda gelişmeyi ifade ederken iktisadi büyüme ise niceliksel özelliklere dayanır.²⁶ Kalkınma ve kalkınma iktisadının kavramsallaştırılması ve gelişim çabası esas olarak yakın zamana denk gelir. Ancak, toplumların gelişme/kalkınma istek ve çabaları, insanlık tarihi kadar eski olup günümüze kadar devam eden bir süreçtir. Bu bağlamda, kalkınmaya dönük tespitler, esasında refah artışının nasıl sağlanacağı, bir başka ifade ile milletlerin/ulusların düşüş ve yükselişini belirleyen faktörlerin neler olduğu ile ilişkilidir.

İbn Haldun, bir toplumun yükselişini sağlayan unsurları ahlâki, sosyal, siyasal, yönetsel, ekonomik ve tarihi etmenlere dayandırarak etkileşim temelli bir süreç inşa etmiştir. Bu süreç, Mukaddime'nin değişik çevirilerinde yer almış ve kelimât-ı hikmetiye olarak ifade edilen sekiz temel prensipten oluşmuştur.²⁷ Bu sekiz temel prensip, döngüsel/dairesel bir sisteme sahip olup başlangıç ve sonu kesin bir biçimde ayrılmamıştır. Söz konusu döngü Mukaddime'de şu şekilde yer

²⁶ Michael P. Todaro-Stephe C. Smith, *Economic Development* (Boston: Pearson, 2015), 7; Abuzer Pınar, *Maliye Politikası: Teori ve Uygulama* (Ankara: Naturel Yayıncılık, 2010), 172.

²⁷ M. Umar Chapra, "İbn Khaldun's theory of development: Does it help explain the low performance of the present-day Muslim world?", *The Journal of Socio Economics* 37/2 (2008), 836-863.

almaktadır: “Hükümdarın gücü hukukun (şeriatın) uygulanması yoluyla gerçekleşir. Hukuk, ancak hükümdar aracılığıyla uygulanabilir. Güçlü hanedanlık, yalnızca halk vasıtasıyla güçlenir. Halkın varlığı servet ile sağlanır. Serveti kazanmanın yolu imar (gelişme) iledir. Gelişmenin tek yolu adalet iledir. Adalet insanlık arasında kurulan bir denge mekanizmasıdır. Adaleti sağlama görev ve sorumluluğu hükümdarıdır.”²⁸

İbn Haldun'un kalkınma anlayışı, dinamik ve çok disiplinli bir yapıya sahip olup ekonomik faktörlerle birlikte kurumsal faktörlere de dayanır. İbn Haldun'a göre milletlerin yükselişini; girişim serbestisi, özel mülkiyet haklarının korunması, adaletin sağlanması ve hukukun üstünlüğü, düşük vergilendirme, devletin ticaret başta olmak üzere üretime ve fiyatlara müdahale etmemesi, ticaret yollarının güvenliğinin sağlanması, daha az bürokratik yapı, piyasada monopol eğilimlerin engellenmesi, bağımsız ve istikrarlı bir para politikası, büyük bir nüfus, bağımsız düşünen ve yaratıcı bir eğitim sistemi, beşeri sermaye ve asabiyet gibi unsurlar sağlamaktadır.²⁹ Kalkınmayı sağlayan ekonomik faktörler ise işbölümü, kamu harcamaları, vergiler, nüfus (emek) ve iklim üzerinden detaylandırılabilir.

3.1. Emek, İş Bölümü ve İktisadi Kalkınma

A. Smith, “Ulusların Zenginliği” isimli eserinde emeğin üretimdeki önemini vurguladıktan sonra işbölümü sayesinde emek veriminin artacağını ifade etmiştir.³⁰ Piyasa genişliği kavramından sonra iş bölümüne dair tespitler Smith'in büyüme teorisinin ikinci basamağını oluşturmuştur.³¹ Adam Smith, iğne örneği üzerinden, iş bölümünün yapılması sonucunda aynı sayıda iş gücü ile iş miktarının nasıl arttığını; işçide el yatkınlığı, zaman tasarrufu ve icat edilen makinelerin işi kolaylaştırması üzerinden anlatır. Smith, “emeğin üretici güçlerindeki en büyük gelişmenin ve bir yerde, emeğin yönetiminde ya da kullanılmasında gösterilen ustalığın, el yatkınlığının ve kavrayışın çoğu, anlaşılan iş bölümünden gelmiştir” biçiminde ifade ettikten sonra, “İşçinin biri teli çeker; bir başkası bunu düzeltir, bir üçüncüsü keser; bir dördüncüsü ucunu sivriltilir, bir beşincisi baş geçebilmesi için tepesini ezer” örneği ile durumu net bir biçimde ifade eder.³²

İktisadi düşünce tarihinde iş bölümünün önemine dair ilk çalışmaların Adam Smith tarafından yapıldığı kabul edilmektedir. Ancak 14. yy.'de iş bölümünün emek verimliliğine ve iktisadi büyümeye olan katkısı ilk olarak İbn Haldun

²⁸ Abdurrahman İbn Khaldun, *The Muqaddimah: An Introduction to History*, trc. Franz Rosenthal (Princeton: Princeton University Press, 2015), 238-39.

²⁹ Selim Cafer Karataş, “Economic Theory of İbn Khaldun and Rise and Fall of Nations”, *Geçmişten Geleceğe İbn Haldun* (İstanbul: İslam Araştırma Merkezi, 2006), 286.

³⁰ Savaş, *İktisatın Tarihi*, 725.

³¹ Ersan Bocutoğlu, *İktisadi Düşünceler Tarihi* (Bursa: Ekin Yayınevi, 2016), 62.

³² Adam Smith, *Milletlerin Zenginliği*, trc. Haldun Derin (İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları, 2013), 5-9.

tarafından dile getirilmiştir. İbn Haldun, iş bölümünü sadece ekonomik verimliliği yönüyle değil aynı zamanda meydana getirdiği sosyal dayanışma ve toplumsal iş birliği perspektifi üzerinden ele alarak Durkheim'in öncülüğünü de yapmıştır.³³ İbn Haldun, marangozluk mesleği üzerinden iş bölümünü, "Marangozlukta usta olan zat, keresteyi önce ya küçük parçalar halinde veya tahta şeklinde ayırır (ölçer, biçer, keser, tahlil). Sonra bu parçaları arzu edilen suretlere göre birleştirir... Mesela kapıların ve sandalyelerin işlenmesi (oyulması, kabartılması) böyledir" şeklinde ifade etmiştir.³⁴

İbn Haldun'un işbölümü yaklaşımını özgün ve önemli kılan durum, işbölümünün üretim üzerindeki etkisinin sanayi, sosyal ve uluslararası boyutuyla ele almasından ileri gelmektedir.³⁵ İnsanların geçimlerini sağlamak için iş birliğine ihtiyaç duyduğu ve toplumsal yaşamın bunu zorunlu kıldığı gerçeğinden hareketle İbn Haldun, sosyal ve sanayi yönünden işbölümünü şu şekilde ifade etmektedir: "İnsanlardan bir taifenin, birbirine yardım etmek suretiyle istihsal [üretim] ettikleri ihtiyaç maddeleri, istihsale katılanların adedinden kat kat fazla insanın zaruri (ve iptidai) ihtiyaç açığını kapatır. İmdi, bir kimse, mesela buğdaydan kendisine yetecek kadar bir miktardaki gıdayı müstakilen ve tek başına istihsal edemez. Ama kimi alet yapan marangoz ve demirci, kimi sığır bakan, tarla süren, başakları hasat eden ve kimi çiftçiliğin sair külfetlerini üstlenen altı veya on kişi, aynı şeyi istihsal etmeye koyulup, bu işleri aralarında tevzi ettiler mi, (iş bölümü) veya bunun için bir araya geldiler mi, bu emekleriyle hasıl olan belli miktardaki gıda hiç şüphe yok ki, istihsale katılanların (ve yukarıda bahsedilenlerin) birçok kat fazlasına kâfi gelir. Şu hâlde bir araya gelindikten sonraki emekler, birleştirilen iş gücü (ile üretilen erzak) çalışanların ihtiyaçlarından ve zaruri ihtiyaç maddelerinden fazladır."³⁶

İbn Haldun, iş bölümü sayesinde ortaya çıkan üretim fazlasının o dönem için şehirlerarası, günümüz ifadesiyle de uluslararası ticarete konu olacağını emek faktörü üzerinden açık bir biçimde ifade etmektedir. Bu durum Mukaddime'de şu şekilde yer almaktadır: "İmdi, bir kasaba veya şehir halkı, (iş bölümü yaparak) tüm emeklerini (a'mal, iş gücü), zaruri (gıda) maddeleri ve ihtiyaçları ölçüsünde tevzi edince, bu hususta bahis konusu emeklerin asgarisi (zaruri ihtiyaçlarını temin için) kâfi gelir. Geriye kalan emeklerin tümü, zaruri ihtiyaç maddeleri üzerine zait olarak baki kalır. Bu da refaha, refahın getirdiği adet ve itiyatlara ve diğer şehir halkının ihtiyaç duydukları hususlara harcanır. Öbür şehirlerdeki halk, karşılığını ve değerini vererek (söz konusu asgari emek üzerine zait olan emekle istihsal edilen

³³ Mohaned Talib Al-Hamdi, "İbn Khaldun: The Father of the Division of Labor", *Paper presented at the international Conference on Ibn Khaldun* (Madrid: 3-5 November 2006)

³⁴ İbn Haldun, *Mukaddime*, 2018, 734.

³⁵ Jean David C. Boulakia, "A Fourteenth-Century Economist", *Journal of Political Economy* 79/5 (October 1971), 1106-1108.

³⁶ İbn Haldun, *Mukaddime*, 2018, 652.

ihtiyaç fazlası malları) onlardan temin ederler. Netice olarak (mal ihraç eden belde ve kavimler) bu yoldan zenginlikten bir pay ve nasip alırlar."³⁷

3.2. Kamu Harcamaları ve İktisadi Kalkınma

İbn Haldun, "Vergiler ve Mali İşler Divanı" görevinin zorunlu olduğunu ve bu görevin devlet görevleri arasında büyük bir bölümü teşkil ettiğini ifade eder. İbn Haldun'a göre bir devletin mutlak anlamda kurulması için üç unsur gereklidir. Bunlar: mal (para), asker (ordu) ve devlet yazışmaları ve diplomasidir.³⁸

İbn Haldun, "Sultanın ihsanlarında azalma, vergileri eksiltir" başlığı ile ekonomide döngüsel bir akım mekanizmasının olduğunu farkındadır. İbn Haldun'a göre hanedan/devlet tarafından elde edilen vergiler iddihar edilip harcamalara tahvil edilmezse toplam talep düşer bu durumda vergi gelirleri azalır. Bu durum pazarda durgunluğa neden olur. İbn Haldun, devlet ve sultanın en büyük pazar olduğunu ifade ettikten sonra günümüz ifadesiyle kamu harcamaları-durgunluk-vergi gelirleri arasındaki ilişkiyi şu şekilde ifade etmektedir: "...Hanedanlık ve sultan âlemdeki en büyük pazardır. (İktisadi ve ticari faaliyetlerin merkezi devlettir). Umranın maddi unsurunu ve esasını bu pazar teşkil eder. Sultan, mal ve vergi gelirlerini kendine tahsis eder veya bu servet kaybaldığı için sarf yerlerine harcamazsa bu durumda, sultanın maiyetinde ve etrafındaki şahısların, devleti himaye edenlerin elinde mal azalmış olur. Aynı şekilde bunların ve yakınlarının yaptıkları bağışlar da inkıtaya uğramış ve harcamaları toptan azaltmış olur. Hâlbuki (harcama yapan) halkın büyük bir kısmını bunlar teşkil eder, bunların pazarlarda yaptıkları masraflar başkalarının harcadıkları paralardan daha fazladır. (En büyük tüketici kesim bunlardır). Bu yüzden pazarlarda kesat vaki olur. Alışverişler durgunlaşır, ticari mallardaki kârlar zayıf bir seviyeye düşer. Bu da (devlet ile ilgili) gelirlerin azalmasına yol açar. Çünkü vergi gelirleri ve hasılat, ülkenin mamur oluşuna, alışverişe, pazarların faaliyetine, ahalinin kâr ve menfaat peşinde olmalarına bağlıdır. (Onun için devlet harcamaları ne kadar çok olursa, gelirleri de o nisbette fazla olur, gider geliri besler ve onun kaynağı olur). Çünkü irâdın azalması halinde sultanın serveti de azalmıştır. Zira belirtmiş olduğumuz gibi devlet en büyük pazardır, tüm pazarların anası, gelir ve gider itibarıyla de aslı ve maddesidir. Eğer devlet pazarı durgunlaşır ve sarfiyat yapılan yerler azalır, onun dışında kalan pazarların bunun gibi ve daha ağır bir durumla karşılayacakları gayet tabiidir."³⁹

Yukarıda aktarılanlar, günümüz ifadesiyle, kamu hizmetini yerine getiren devlet çalışanlarının maaşlarının indirilmesinin, aynı zamanda satın alma güçlerini azaltacağı sonucunu vermektedir. Bu tespitler ışığında, İbn Haldun, çağdaş satın

³⁷ İbn Haldun, *Mukaddime*, 2018, 652.

³⁸ İbn Haldun, *Mukaddime*, 2018, 494.

³⁹ İbn Haldun, *Mukaddime*, 2018, 548.

alma gücü kuramına da öncülük etmiştir.⁴⁰ İbn Haldun, söz konusu tespitler üzerinden ülke kalkınması için vergi ve harcama arasındaki ilişkiyi net bir biçimde ifade etmiştir. Daha açık bir ifade ile İbn Haldun, vergiyi, halk ve devlet arasında bir mal gibi görmüştür. Hanedan/devlet, halktan topladığı vergileri mal ya da hizmet şeklinde ekonomiye geri döndürmezse bir tür halkın malı gasp edilmiş olur.⁴¹

İbn Haldun, şehirleşme ve kentleşme için de mutlak anlamda devlete ihtiyaç duyulduğunu, “Devletin ömrü uzun olursa, şehirde fabrikalar kurulmaya, geniş ve görkemli evler inşa edilmeye devam eder, çarşılar, sokaklar büyür” üzerinden de günümüz ifadesiyle kamu yatırımlarının ekonomik büyüme ve kalkınma üzerindeki önemini vurgulamıştır.⁴²

Klasik iktisadın “Bırakınız yapsınlar, bırakınız geçsinler” anlayışı 1929 Büyük Ekonomik Buhan ile birlikte yeniden sorgulanmaya başlanmıştır. Keynes, kamu harcamalarının toplam talebin bir kısmını oluşturduğu gerçeğinden hareketle, kamu harcamalarının artırılması veya vergilerin indirilmesi gibi genişletici maliye politikası uygulamaları sayesinde ekonomik krizlerin etkilerinin azaltılabileceğini savunmuştur. Bu anlayış esasında kamu harcamalarının iktisadi büyüme ve kalkınma üzerindeki etkisini de göstermektedir. Kamu harcamaları ile milli gelir arasındaki ilişkinin son yüzyılda daha anlaşılır hale geldiği kabul edilse de söz konusu ilişki, İbn Haldun tarafından yüzyıllar önce ifade edilmiştir. Bu bağlamda bazı yazarlara göre İbn Haldun, Keynes’in selefi ve mübeşşiridir.⁴³

İbn Haldun, devletin üretim ve ticari faaliyetlerde bulunmasına karşı çıkar. Ayrıca, düşük vergi oranı/vergi miktarı ve mülkiyet haklarının korunması savunusu ile de özel kesimin üretimini teşvik etmiştir. Bu yaklaşımı sebebi ile arz yanlı iktisat anlayışının öncüsü olarak görülmüştür. Bu hususla birlikte, hükümetin satın aldığı mal ve hizmetler aracılığıyla da ekonomik büyüme noktasında devlete önemli bir fonksiyon yükler. Bu iki durum günümüz bakış açısıyla bir zıtlık oluşturuyor gibi görünse de Lizana, İbn Haldun’un iki farklı anlayışın fırsatları fark ettiğini belirtir ve İbn Haldun’un günümüz iktisatçılarına göre daha geniş bir perspektife sahip olduğunu ifade eder.⁴⁴

3.3. Vergi, Vergi Politikası ve İktisadi Kalkınma

İbn Haldun’u ekonomi sahasında öncü bir konuma getiren ve literatüre Haldun-Laffer eğrisi olarak da yerleşmesini sağlayan husus, İbn Haldun’un vergi

⁴⁰ Orhan Hançerlioğlu, *Düşünce Tarihi* (İstanbul: Remzi Yayınevi, 2007), 309.

⁴¹ Neşet Tok, *İlm-i Umran İbn Haldun’da Toplum Bilimsel Düşünce* (Ankara: Akçağ Yayınları, 2002), 121.

⁴² İbn Haldun, *Mukaddime*, 2019, 2/25-26.

⁴³ Boulakia, *Ibn Khaldun: A Fourteenth-Century Economist*, 1117; Kozak, *İbn Haldun’a göre İnsan-Toplum-İktisat*, 245; Karataş, *Economic Theory of Ibn Khaldun and Rise and Fall of Nations*, 279.

⁴⁴ Seyfi Say, *İbn Haldun’un “Uluslararası İlişkileri Etkileyen Unsurlar”a İlişkin Görüşlerinin Analiz ve Değerlendirilmesi* (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2011), 334.

konusundaki yaklaşımıdır. Nitekim Arthur B. Laffer, ismi ile zikredilen eğrinin kendisinden önce İbn Haldun tarafından ele alındığını ve gelişmiş bir versiyonunun John M. Keynes tarafından dile getirildiğini ifade etmiştir.⁴⁵ Laffer, vergi oranlarındaki artışın optimum seviyeyi aşması durumunda vergi hasılatının düşeceğini belirtmiştir. ABD'nin 40. Başkanı Ronald Reagan, 42. Başkan W.J. Clinton'un yürürlüğe koymak istediği vergileri ve bu politikaları eleştirip politika tavsiyelerinde bulunduğu doğrudan İbn Haldun'dan bahsetmiştir.⁴⁶ Oweiss'e göre İbn Haldun, vergi teorisine ilk olarak katkı sağlayan düşündürdür ve Oweiss, "Laffer eğrisinin on dördüncü yüzyılda İbn Haldun tarafından geliştirilen vergilendirme teorisinin grafiksel bir sunumundan başka bir şey" olmadığını iddia etmiştir.⁴⁷

İbn Haldun, modern maliyenin tasnif ettiği biçimiyle, dolaylı-dolaysız vergiler ayrımını günümüz maliyet literatüründeki ifadelerle kullanmamış olsa da bu ayrımı fark etmiştir.⁴⁸ İbn Haldun, "sadaka (zekât), haraç ve cizyeden ibaret olup, bunlar tevziat (ve mükelleflerden her birine düşen pay)" şeklinde ifade ettiği kısımda dolaysız (doğrudan) vergilere temas ederken "Bunun üzerine devletin başında bulunan zat, çeşitli vergiler ihdas eder. Pazarlarda yapılan alışverişler için tarife ve resimler koyar. Pazarda bulunan mallar ve şehir kapılarındaki sermaye üzerine yani ithal mallarına belli miktarda yeni vergiler (gümrük) tarh eder" kısmında ise dolaylı vergilere temas etmiştir.⁴⁹ Günümüzde vergi sistemi ve optimal vergileme nasıl olmalıdır sorusuna cevap verilirken A. Smith'in ilkeleri esas alınmaktadır. Smith, optimal vergileme meselesinde adalet, belirlilik, uygunluk ve iktisadilik kriterlerine vurgu yapmaktadır.⁵⁰ Mukaddime'de İbn Haldun, doğrudan iktibas ettiği bir mektup üzerinden optimal bir vergilemenin özellikleri için adalet, hakkaniyet, eşitlik ve umumilik kriterlerini sıralamıştır.⁵¹

İbn Haldun'un ortaya koyduğu vergi oranı/miktarı ile iktisadi kalkınma arasındaki ilişkiyi anlamak için Mukaddime'de yer aldığı şekliyle asabiyet (grup dayanışması) ile bedevilik-hadarilik kavramlarının anlaşılması gerekir. Genel bir ifadeyle, bedevilik ile kastedilen göçebe, konargöçerliktir. Hadaret ise köy, belde, kasaba ya da şehir gibi yerlerde meskûn olma halini, hadari ise yerleşik insanı (uygar) açıklamaktadır. İki toplum yapısının farklı oluşu tüketim, üretim ve siyasi yapılanmaları üzerinden ifade edilebilir. Asabiyet de çok genel bir anlatımla,

⁴⁵ Arthur B. Laffer, "The Laffer Curve: Past, Present, and Future, Executive Summary", The Heritage Foundation, erişim: 17 Temmuz 2019 <https://www.heritage.org/taxes/report/the-laffer-curve-past-present-and-future>.

⁴⁶ Karataş, *Economic Theory of Ibn Khaldun and Rise and Fall of Nations*, 287-288.

⁴⁷ Ibrahim M. Oweiss, "İbn Khaldûn, Father of Economics". In *Arab Civilization: Challenges and Responses*, haz. Ibrahim M. Oweiss ve George N. Atiyeh (New York: State University of New York Press, 1988), 120.

⁴⁸ Ahmed Alrefai and Michael Brun, "İbn Khaldun: Dynastic Change And Its Economic Consequences", *Arab Studies Quarterly* 16/2 (Spring, 1994), 73-86.

⁴⁹ İbn Haldun, *Mukaddime*, 2018, 539-541.

⁵⁰ Smith, *Milletlerin Zenginliği*, 926-929.

⁵¹ İbn Haldun, *Mukaddime*, 2018, 578.

kabile/klan mensuplarının birbiriyle yardımlaşmasını, dayanışmasını, birleşmesini olanaklı kılan ve bağlı oldukları kabile/klanları müdafaa etmelerini sağlayan bir histir.

İbn Haldun, asabiyet üzerine kurulu bir devletin başlangıçta bedevilik özelliklerine/karakterine sahip olduğunu bu nedenle halktan alınan vergi ve resimlerin az olduğunu ifade eder. Devletin kuruluş sürecine denk gelinen bu dönemde, harcamalar da azdır. Vergilerin az oluşu imarı güçlendirir, umranı çoğaltır. Döngüsel bir akım sayesinde vergi miktarının az oluşu, bireylerin çalışma arzu ve isteklerinin artmasına sebebiyet verir ve bu durum nedeniyle de vergi hasılatı da artar. Ancak güçlenen ve gelişen devlet, bedeviliğin sade yaşam tarzından uzaklaşır, bunun yerini israf ve savurganlık alır. Tüketim kalıp ve alışkanlıkları değişen hanedan/yönetimin ihtiyaçları da artar. Bu ihtiyaçların karşılanması için tebaanın, çiftçinin ödediği vergi ve resim miktarı artırılır. Dahası pazardaki alışverişlere vergi ve tarifeler (dolaylı vergi) konulur. Bu durumda, üretici kesim, artan vergi tarifeleri ve tarh edilen yeni vergiler nedeniyle üretimden çekilir. Bu durum hem pazardaki büyümeyi azaltır hem de vergi hasılatının düşmesine sebebiyet verir. Bu durum İbn Haldun tarafından şu şekilde ifade edilmiştir: “Ülkeyi mamur hale getirmenin en kuvvetli sebebi, memleketi imar etmek için çalışan müteşebbislerin (müstahsillerin ve mu’tamirlerim) üzerine tarh edilen vergilerin miktarlarını imkân ölçüsünde azaltmaktır, insanlar bu yoldan ülkeyi imar için hevesli olarak faaliyet gösterir.”⁵²

3.4. Nüfus Politikası, İklim ve İktisadi Kalkınma

İktisadi çalışmalarda iktisadi kalkınma ile nüfus arasındaki ilişkiyi açıklayan ilk teorinin Thomas Robert Malthus tarafından yapıldığı kabul edilmektedir. Malthus, 1798’de yayınlanan “Nüfus İlkesi Üzerine Bir Deneme” yapıtında nüfus ile ilgili politika önermelerini detaylandırmıştır. Malthus, gıda veya yiyecek maddelerin aritmetik dizi; nüfusun geometrik dizi şeklinde arttığını dile getirmiştir. Dünya nüfusunun 1, 2, 4, 8, 16, 32, 64, 128, 256, 512 şeklinde; gıda maddelerinin 1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8, 9, 10 biçiminde oransal olarak arttığını bir müddet sonra gıda artışının nüfusa yetmeyeceğini ifade etmiştir. Bu anlayışla, Malthus’a göre sefalet ve açlığı önlemenin bir yolu da evlenme yaşının geciktirilmesi ve doğum kontrolü yapılarak nüfus artışının sınırlanmasıdır.⁵³

İbn Haldun, hem şehirlerde hem de bölgelerdeki zenginliğin farklı oluşunu nüfus üzerinden izah eder. İbn Haldun, bedevilik-hadarilik yaşam biçimi üzerinden nüfus artışı ile ekonomik gelişme arasındaki ilişkiyi açıklar. Bedevi yaşam tarzında tüketim, zorunlu ihtiyaçlar ile sınırlıyken hadari toplumlarda istek ve ihtiyaçlar artar, çoğalır, karmaşıklaşır ve lüks mallara olan talep artar. Daha

⁵² İbn Haldun, *Mukaddime*, 2018, 539-540.

⁵³ Thomas Robert Malthus, *First Essay On Population* (London: Macmillan, 1966), 14-126.

müreffeh bir yaşam isteği şehirlere göçü artırır, nüfus kalabalıklaşır, üretken emek ve iş bölümü ile birlikte üretim fazlası ortaya çıkar. İbn Haldun'a göre bu durum, umran/bayındır ile ilgilidir. Nitekim işgücünün çokluğu sayesinde üretim artar, bu durum birikim yaratarak daha fazla servet kazanılmasına olanak sağlar, refah yükselir. Piyasa canlılığı aynı zamanda vergi hasılatını da artırır, devletin güç ve kuvveti artar, yeni şehir ve kaleler inşa edilir. İbn Haldun bu durumu: "Bil ki, umranın eksilmesiyle çalışma ve emek yok olur veya azalır, Allah (o yerde) kazancın ortadan kalkmasına izin verir (yani orada kazanç ve birikim olmaz). Nüfusu az olan şehirlere dikkat edildiğinde, insan emeği ve çalışmanın azlığından dolayı, rızkın ve kazancın nasıl azaldığı veya ortadan kalktığı çok iyi görülecektir. Aynı şekilde umranı çok olan şehirlerin durumun ise çok daha iyi ve refah içinde olduğu görülecektir" şeklinde sürdürür⁵⁴.

İktisadi düşünce tarihinde İbn Haldun'un Malthus'tan önce nüfus ile ekonomik gelişme arasındaki korelasyonu açıkladığı açık bir biçimde görülmektedir. Ayrıca, dünya nüfusunun Malthus döneminde 1 milyar dolaylarında olduğu göz önünde tutulursa, (7.5 milyara yaklaşan nüfusun) günümüzde hem gıda üretiminin büyük bir miktarda artması hem de yaşam süresinin iki kat artması Malthus'un öngörülerinin isabetli olmadığını göstermiştir.⁵⁵

İbn Haldun, ülkeler arasında ortaya çıkan gelir farklılığının nedenlerinden birisini de mutlak anlamda olmasa bile nispi olarak coğrafi yapıya (iklime) atıfta bulunarak açıklar. İklimin, birey davranışları üzerinde etkili olduğu, ilk olarak İbn Haldun tarafından dile getirilmiştir. Bu görüşler daha sonra coğrafi yapısalcılık ismiyle bir ekol haline gelmiştir.⁵⁶ Nitekim İbn Haldun'a göre iklim yapısının farklılığı ekonomik faaliyetleri de etkiler.⁵⁷ İbn Haldun, farklı iklimlerin birey davranışları üzerindeki etkisini Montesquieu'dan⁵⁸ yüzyıllar evvel ifade ederek Montesquieu'un öncüsü konumunda yer almıştır.⁵⁹

İbn Haldun, farklı kuşaklarda yaşayan insanların hem yaşam biçimlerinin hem de ekonomik gelişmişlik seviyesinin farklı oluşunu yedi kuşak üzerinden şu şekilde ifade eder: "...Dördüncü kuşak en ılıman ve uygun iklime sahiptir. Onun iki tarafında yer alan üçüncü ve beşinci kuşak da buna en yakın iklimlere sahiptir. Onlardan sonra gelen kuşakların iklimleri normalden uzaklaşırlar. Birinci ve yedinci kuşak ise (meskûn bölgeler içinde) normalden en uzak iklimlere sahiptir.

⁵⁴ İbn Haldun, *Mukaddime*, 2019/II: 93.

⁵⁵ Mahfi Eğilmez, *Tarihsel Süreçte Dünya Ekonomisi* (İstanbul: Remzi Kitabevi, 2018), 172; Can Coşkun Aktan, *Thomas Roberth Malthus (1766-1834)*, Erişim Tarihi: 20 Haziran 2019, Homepage: <http://www.canaktan.org/>

⁵⁶ Ömer Demir, *Uluslararası Politik Ekonomi*, hzr. Ömer Demir (Eskişehir: AÖF Yayınları, 2018), 104.

⁵⁷ Ömer Demir, *Din Ekonomisi İnanç, Zenginlik ve Mutluluk* (Bursa: Sentez Yayıncılık, 2013), 138.

⁵⁸ Montesquieu, *Kanunların Ruhu Üzerine*, trc. Berna Günen (İstanbul: İş Bankası Kültür Yayınları, 2019), 289-306.

⁵⁹ Warren E. Gates, "The Spread of Ibn Khaldun's Ideas On Climate and Culture", *Journal of The History of Ideas* 28/3 (Jul.- Sep. 1967), 419; Hassan, *İbn Haldun'un Metodu ve Siyaset Teorisi*, 34-35.

Bu nedenle, bu üç kuşak içindeki ilimler, sanayi, binalar, giyecekler, yiyecekler, meyveler ve hatta hayvanlar da içinde olmak üzere her şey, en mutedil ve uygun özelliklere sahiptir. Buralarda yaşayan insanların bedenleri, renkleri, ahlâkları ve dinleri en uygun niteliktedir... İklimi mutedil olan bu kuşaklarda yaşayan insanlar, iklimin kendilerine sağladığı uygun şartlardan dolayı, diğer insanlardan daha mükemmel durumdadırlar. Evleri, giyecekleri, yiyecekleri ve uğraştıkları sanatlar en uygun özelliklerdedir. Taştan yüksek evler bina ettikleri, bu evleri sanat eserleriyle süsledikleri, alet ve gereçler icat etmede birbirleriyle yarıştıkları ve bütün bu sahalarda çok ileri bir düzeye ulaştıkları görülür. Altın, gümüş, demir, bakır, kurşun ve kalay gibi doğal madenleri kullanırlar. Aynı şekilde ticaretlerini altın ve gümüş paralarla yaparlar... Birinci ve ikinci veya altıncı ve yedinci kuşaklar gibi mutedil olmayan iklimlere sahip yerlerde yaşayan insanlar da bütün hallerinde mutedillik ve uygun şartlarda olmaktan uzaktır. Evleri çamurdan ve kamıştan, yiyecekleri mısır ve ottan, elbiseleri ağaç yaprakları veya hayvan derilerinden ve çoğu da hiç elbise giymeyip çıplak bir vaziyettedir. Meyveleri ve ekmekle yedikleri katıkları, tuhaf ve normalin dışına çıkmaktadır. Alışverişleri ise altın ve gümüşle değil, bakır, demir veya hayvan derileriyledir.”⁶⁰

Sonuç

İbn Haldun (1332-1406), İslam Medeniyetinin bilimsel, kültürel, siyasi ve ekonomik olarak krizin girdabına girdiği bir dönemde ortaya çıkmıştır. İbn Haldun’un varlığından neredeyse 70 yıl önce bazı İslam ülkeleri Moğol istilasına uğramış, İspanya başta olmak üzere diğer yerlerde Müslümanların varlıkları sonlandırılmak istenmiştir. Söz konusu dönemde İslam toplulukları/hanedanlıkları arasında da derin bir çatışma hali vardır. Bütün bu unsurlar dikkate alındığında bir buhran hali egemendir. Böylesi bir dönemden sonra İbn Haldun’un Mukaddime’si ortaya çıkmıştır. İbn Haldun, Tunus, Cezayir, Fas ve Endülüs devletlerinde bulunmuş, hem siyasi faaliyetler hem de idari görevler icra etmiştir. Bu dönemdeki müşahade ve tespitleri; yalnızca siyaset ve yönetim alanı ile sınırlı kalmamış, sosyolojik, kültürel ve ekonomik unsurları barındıran geniş bir perspektif üzerine inşa edilmiştir.

İbn Haldun, tarihi haberlerin nakledilme biçiminin ve metodunun eksikliğine, yanlışlığına vurgu yapmak suretiyle yeni bir ilim kurmuştur. Bunu da ilm-i umran olarak ifade etmiştir. İbn Haldun, ilm-i umranın; toplumsal yaşamda meydana gelen vahşilik, ehlileşme, medeniyetler, asabiyetler, insanların birbirleri üzerinde kurmak istedikleri egemenlik ve egemenlikten neş’et eden mülk, hanedanlık, toplumların kazanç, geçim yolları, ilimler ve sanatlar hakkında haber verdiğini ifade eder. Bu anlayış üzerinden toplumların ekonomik yapıları asabiyet, bedevi ve hadarilik kavramları etrafında şekillendirilmiştir.

⁶⁰ İbn Haldun, *Mukaddime*, 2019, 1/ 117-122.

İbn Haldun'un yaşadığı dönemde tarım toplumu ve emek-yoğun üretim egemendir. Bu hususla birlikte İbn Haldun'un iktisadi görüşleri yaşadığı çağın ötesindedir. Nitekim İbn Haldun, ekonomiye devlet ve uluslararası ticaret (o dönem şehirlarası) unsurlarını da dâhil etmiştir. İbn Haldun, toplumların yapısındaki farklılığın ekonomik durumdan kaynaklandığı ifade etmiştir. İbn Haldun, emeğin üretimdeki önemi, bölüşümü, ücret ve fiyatların serbest piyasa şartlarında oluşması, risk ve belirsizliğin ticari faaliyetlerdeki etkisi, vergi gelirleri ile vergi hâsılatı arasındaki korelasyon, günümüz ifadesiyle çarpan etkisinin (kamu harcamaları) milli gelir üzerindeki etkisi vb. bir çok alanda yüzyıllar evvelinden ve halen günümüzde geçerliliğini sürdüren tespitler yapmıştır.

İbn Haldun'un kalkınma anlayışı çok disiplinli olup iktisadi faktörlerin yanı sıra kurumsal faktörleri de kapsamaktadır. İbn Haldun, kalkınmayı adalet, mülkiyet hakları, yönetim tarzı, politik istikrar, ekonomik özgürlükler vb. birçok husus etrafında şekillendirmiştir. Yapılan çalışmada İbn Haldun'un kalkınma yaklaşımı iktisadi faktörler üzerinden anlatılmaya çalışılmıştır. İbn Haldun, emeğin önemine vurgu yaparak iş bölümü sayesinde üretimin ve verimliliğin aratacağını A. Smith'ten yüzyıllar önce vurgulamıştır. İş bölümünün üretken emeğe olan katkısının yanı sıra sosyal dayanışma ve uluslararası ticareti şekillendirdiğini, net bir biçimde ifade etmiştir. İbn Haldun, devlet ile vatandaş arasında dengenin sağlanmasını ve refah artışını kamu harcamaları üzerinden ifade etmiştir. Günümüz terminolojisiyle, hanedanın/devletin kamu harcamalarını karşılamak üzere topladığı vergilerin devlet eliyle iddihar edilmemesini, tüketim ve yatırıma dönüştürülmesini ve bu yolla piyasanın canlandırılabilceğini izah etmiştir. Bu yaklaşımını, kamu hizmetini yerine getiren memurların aldığı ücret üzerinden detaylandırarak çağdaş satın alma kuramına öncülük etmiştir. İbn Haldun, vergi oranının/miktarının artırılarak vergi hasılatının artırılmayacağını; hatta vergi artışının ikame etkisi ve vergi sömürüsü nedeniyle iktisadi daralmaya neden olacağını yüzyıllarca önce ifade etmiştir. Bu bağlamda, iktisadi büyüme ve kalkınmanın sağlanmasında kilit unsurun düşük vergi oranı/miktarı olduğunu belirtmiştir. İbn Haldun, Malthus'un aksine nüfus artışının (işgücü) iktisadi büyüme ve kalkınmayı sağlayacağını ifade etmiştir. Üretken emek, yenilikçi bir ulusal yapının bu hususu doğruladığı net bir şekilde görülmektedir. İbn Haldun, iklimin hem birey davranışları/yapısı hem de iktisadi faaliyetler üzerindeki etkisini Montesquie'den çok önceleri ifade etmiştir. İklimin ekonomik kalkınma üzerindeki etkisinin sınırlı olduğunu, şehirlerin tecrübesinin, yenilikçi yapısının ve medenileşme seviyesinin daha belirleyici olduğunu izah etmiştir.

Ekonomi biliminin nihai amacı, insanların refah seviyesi nasıl artırılabilir sorusuna cevap aranmasıdır. Bu bağlamda, bir iktisat klasiği olarak Mukaddime'nin çağları aşan bir yapıya sahip olduğu ve İbn Haldun'un iktisadi kalkınmaya dair görüşlerinin günümüzde geçerliliğini sürdürdüğü açık bir biçimde iddia edilebilir. İbn Haldun, insan merkezli bir iktisat anlayışı kurma çabasında olmuştur. Bu anlayış çerçevesinde, önemi son yüzyılda yeni anlaşıldığı halde

---

iktisadi büyüme ve kalkınmayı sadece iktisadi faktörlere indirgememiştir. İktisadi düşünce tarihinde, başta İbn Haldun olmak üzere İslam düşünürlerinin sağladığı katkılar görmezden gelinerek iktisadi düşünce sistematüğini inşa etmenin eksik kalacağı aşikârdır. İbn Haldun üzerine son yıllarda ülkemizde yapılan çalışmalar artarak devam etmektedir. Bu hususla birlikte, İbn Haldun'un sahip olduğu derin kavrayış ve ilmi zenginlik göz önünde bulundurulduğunda, İbn Haldun'un başta iktisat anlayışı olmak üzere diğer alanlarda da daha spesifik konuların ve alanların araştırmaya konu olabileceğinin görülmesi dikkate değerdir.

Kaynakça

Aktan, Can Coşkun. Thomas Roberth Malthus (1766-1834). Erişim tarihi 20 Haziran 2019, Homepage: <http://www.canaktan.org/>

Al-Hamdi, Mohaned Talib. "Ibn Khaldun: The Father of the Division of Labor". *Paper presented at the international Conference on Ibn Khaldun*, (Madrid: 3-5 November 2006).

Alrefai, Ahmed and Brun, Michael. "Ibn Khaldun: Dynastic Change and its Economic Consequences". *Arab Studies Quarterly* 16/2 (Spring, 1994), 73-86.

Arslan, Ahmet. *Bir Ömür Düşünmek*. ed. Devrim Özkan ve Buğra Kalkan. İstanbul: Eksi Yayınları, 2019.

Arslan, Ahmet. *İbni Haldun*. İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2019.

Baeck, Louis. *The Mediterranean Tradition In Economic Thought*. London: Routledge, 1994.

Battah, M. Abdalla. *Ibn Khaldun's Principles of Political Economy: Rudiments of a New Science*. The American Univesity, Doktora Tezi, 1998.

Bocutoğlu, Ersan. *İktisadi Düşünceler Tarihi*. Bursa: Ekin Yayınevi, 2016.

Boulakia, Jean David C. "A Fourteenth-Century Economist". *Journal of Political Economy* 79/5 (October 1971), 1106-1108.

Chapra, M. Umar. "Ibn Khaldun's theory of development: Does it help explain the low performance of the present-day Muslim world?" *The Journal of Socio Economics* 37/2 (2008), 836-863.

Chapra, M. Umer. *İktisadın Geleceği İslami Bir Bakış*. trc. Melih Turan. İstanbul: İktisat Yayıncılık, 2019.

Demir, Ömer. *Din Ekonomisi İnanç, Zenginlik ve Mutluluk*. Bursa: Sentez Yayıncılık, 2013.

Demir, Ömer. *Uluslararası Politik Ekonomi*. hzr. Ömer Demir. Eskişehir: AÖF Yayınları, 2018.

Eğilmez, Mahfi. *Tarihsel Süreç İçinde Dünya Ekonomisi*. İstanbul: Remzi Kitabevi, 2018.

El Husri, Satı. *İbn Haldun Üzerine Araştırmalar*. trc. Süleyman Uludağ. İstanbul: Dergâh Yayınları, 2001.

Erdem, Gazi. "İslam Kültür Tarihinin İlk İlimler Akademisi: Beytül-Hikme". *Dini Araştırmalar Dergisi* 16/42 (2013), 57-77.

Gates, Waren E. "The Spread of Ibn Khaldun's Ideas On Climate and Culture". *Journal of the History of Ideas* 28/3 (Jul.- Sep. 1967), 419.

Gift, Richard E. – Krislov, Joseph. "Are There Classics in Economics". *The Journal of Economic Education* 22/1 (1991), 27-32.

Gökdağ, Kamuran. *İbn Haldûn'un Toplum ve Siyaset Teorisinde Asabiyet*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Doktora Tezi, 2017.

Hançerlioğlu, Orhan. *Düşünce Tarihi*. İstanbul: Remzi Yayınevi, 2007.

Hassan, Ümit. "İbn Haldun Mukaddime'si Metninin Yaygınlık Kazanması Üzerine Notlar". *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi* 28/3 (1973) 111-126.

Hassan, Ümit. *İbn Haldun'un Metodu ve Siyaset Teorisi*. İstanbul: Toplumsal Dönüşüm Yayınları, 1998.

Islahi, Abdul Azim. *History of Islamic Economic Thought. Contributions of Muslim Scholars to Economic Thought and Analysis*. United Kingdom: Edward Elgar Publishing, 2005.

İbn Haldun, Abdurrahman. *Mukaddime*. trc. Halil Kendir. İstanbul: Marmara Kültür Yayınları, 2019.

İbn Haldun, Abdurrahman. *Mukaddime*. trc. Süleyman Uludağ. İstanbul: Dergah Yayınları, 2018.

Karataş, Selim Cafer. "Economic Theory of Ibn Khaldun and Rise and Fall of Nations". *Geçmişten Geleceğe İbn Haldun* İstanbul: İslam Araştırma Merkezi, 2006.

Kaya, Mahmut. "Beytül Hikme". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 6/88-90. İstanbul: TDV Yayınları, 1998,

Khaldun Ibn, Abdurrahman. *The Muqaddimah: An Introduction to History*. trc. Franz Rosenthal. Princeton: Princeton University Press, 2015.

Kozak, İbrahim Erol. *İbn Haldun'a Göre İnsan-Toplum-İktisat*. İstanbul: Pınar Yayınları, 1999.

Laffer, Arthur B. "The Laffer Curve: Past, Present, and Future, Executive Summary", The Heritage Foundation, erişim: 17 Temmuz 2019 <https://www.heritage.org/taxes/report/the-laffer-curve-past-present-and-future>.

Mahdi, Muhsin. *Ibn Khaldun's Philosophy of History: A Study in the Philosophic Foundation of the Science of Culture*. London: Routledge, 2017.

Malthus, Thomas Robert. *First Essay on Population*. London: Macmillan, 1966.

Montesquieu. *Kanunların Ruhu Üzerine*. trc. Berna Günen. İstanbul: İş Bankası Kültür Yayınları, 2019.

Oweiss, İbrahim M. "İbn Khaldún, Father of Economics". *In Arab Civilization: Challenges and Responses*, haz. İbrahim M. Oweiss, ve George N. Atiyeh. New York: State University of New York Press, 1988.

Özel, Mustafa. "Bir İktisat Klasiği Olarak İbn Haldun'un Mukaddime'si". *Dîvân İlmî Araştırmalar* 2/21 (2006), 1-8.

Pınar, Abuzer. *Maliye Politikası: Teori ve Uygulama*. Ankara: Naturel Yayıncılık, 2010.

Robinson, Joan. *Economic Philosophy*. London: Penguin Books, 1970.

Savaş, Vural Fuat. *İktisatın Tarihi*. Ankara: Siyasal Yayınevi, 2007.

Sezgin, Fuat. *Bilim Tarihi Sohbetleri*. Söyleşi: Sefer Turan. İstanbul: Timaş Yayınları, 2010.

Sezgin, Fuat. *İslam'da Bilim ve Teknik*. İstanbul: İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayınları, 2008.

Yuvalı, Abdulkadir. "Hülâgü". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 18/473-75. İstanbul: TDV Yayınları, 1998.